

Н.П. Дічек

Біографічний метод як інструмент полікультурного діалогу

Звернення до зазначеної теми зумовлене кількома причинами: по перше, появою в останнє десятиріччя великої кількості наукових досліджень, особливо дисертаційних, присвячених педагогічній спадщині окремих діячів освіти; по-друге, недостатньою розробкою власне методологічних засад даного методу; по-третє, періодично виникаючими на сторінках наукових видань дискусіями з приводу доцільності чи недоцільності, важливості чи неважливості проведення біографічних розвідок та їх значення для педагогіки.

Щодо масовості появи історико-педагогічних праць, виконаних на матеріалах життєдіяльності педагогічних персоналій, особливо тих, які тривалий час замовчувалися або були забуті (наприклад, С. Русова, Г. Ващенко, І. Огієнко, М. Яната, Я. Чепіга і багато ін.), то це явище є логічною складовою загальноісторичного процесу осмислення минулого й виділення біографічних досліджень в окрему галузь історичного знання, що спостерігається в українській історичній науці. Про це свідчить виокремлення біографістики як спеціальної історичної дисципліни, створена наприкінці 90-х років ХХ ст. в Україні Інституту біографічних досліджень. Цей історико-культурологічний феномен є відображенням суспільно-політичних змін, які відбулися в нашій державі із здобуттям нею незалежності, коли актуалізувалося звернення до витоків національної науки і культури, постала об'єктивна потреба створення справжньої історії нашого етносу, заповнення «білих плям» в історичному процесі, переосмислення ролі особи в історії.

Біографічна розвідка, як джерело й метод історичного, психологічного, історико-педагогічного, літературного тощо пізнання, є надзвичайно поширеним у світовій науці інструментом актуалізації гуманістичного вектора існування цивілізації. Зарубіжні біографічні дослідження, зосереджуючись на вивченні життєдіяльності персоналій, їхнього місця в соціально-культурному середовищі, переживань, поглядів і внеску в культуру чи науку, ставлять різні наукові цілі, але обов'язково відображають картину життя особи в цілому, враховують і висвітлюють взаємозв'язок індивідуальної історії з історією суспільства, роблять певні культурологічні узагальнення й висновки. За твердженням німецького вченого В. Фукс-Хайнрітца, наприкінці 70-х років минулого століття в багатьох гуманітарних дисциплінах одночасно (синхронно у Франції, Канади, Італії та інших країнах) виявився інтерес до біографічного методу, і «дослідницькі інтереси з дуже різних теоретичних традицій схрестилися й нині репрезентують розвинуту та інтернаціонально поширену сферу біографічного дослідження» [5, с. 16].

Базуючись на гуманістичних засадах широкої тематизації суб'єктивності в історичних процесах, що призводить до парадоксального, на перший погляд, висновку про індивідуальності як історично нову форму усупільнення (Г. Роберт, Німеччина), західні вчені трактують «події в житті індивіда і не як суто випадкові, і не як результат втілення суто суб'єктивних задумів» [там само], тобто впевнено просуваються шляхом синергетичної індивідуалізації досліджень історії людства.

Вітчизняні вчені, тривалий час обмежені ідеологічними й світоглядними рамками, були вимушені практично відмовитися від інтерпретаційних підходів, що ґрунтувалися на пріоритетності ролі особи в історії.

Досвід показує, що за радянської доби біографічні розвідки з історії педагогіки хоча й проводилися, проте, з одного боку, не було використано потенціал цього важливого джерела історичних знань, а з іншого - недалекоглядна критика біографічного методу стримувала його розгортання. Тому в сучасних умовах нагальною є потреба створення об'єктивної історії України, зокрема в портрета її творців. Актуалізується проблема побудови реальної картини історико-педагогічного процесу, що відбувався на українських землях у період залежного існування нашого народу. Провідним стає завдання повернути імена культурно-освітніх діячів, які зробили внесок у створення й розвиток національної школи і педагогіки, але чия діяльність через великодержавницькі заборони й гоніння не дістала належного висвітлення і не була ґрунтовно вивчена.

Нині українські історики педагогіки розгорнули свої дослідження з метою заповнення історичних лакун і відродження забутих постатей. І на можливі закиди про «захопленість сучасних дослідників історії освіти пошуком постатей репресованих педагогів або вчених, чий імена були заплямовані клеймом «український буржуазний націоналіст», слід зауважити, що ця пошуково-аналітична робота сприяє нагромадженню й систематизації такого фактологічного матеріалу, який згодом дасть змогу вийти на узагальнюючі висновки й теоретичне осмислення розвитку освітньо-культурного процесу в Україні. Навіть у сучасних умовах гігантських масивів інформації минуле залишає нащадкам багато таємниць, чимало незрозумілого, що відходить у тінь історії. З іншого боку, нові часи, змінюючи людську ментальність, приводять до нових оцінок, до нового усвідомлення колишніх подій. Суперечливість історичних фактів, що відображає суперечливість минулого життя, породжує різне трактування історичних явищ і ролі окремих осіб. Історичній науці, зокрема й історії педагогіки зокрема відомі численні приклади «побиття камінням кумирів» і відновлення забутих десятиріччями авторитетів. До наукового обігу вже введено і продовжують вводитися нові пласти раніше недоступних архівних і документальних джерел, опубліковано праці репресованих вітчизняних істориків, педагогів і культурних

діячів, став можливим діалог з науковцями української діаспори, активізувалося ознайомлення із забороненими раніше працями зарубіжних дослідників. Для розробки актуальної проблеми української історичної самоідентифікації важливим є встановлення замовчуваних сторінок нашої історії, відродження навмисне забутих постатей. У цій сфері для українських істориків, у тому числі й істориків педагогіки, завдань набагато більше, ніж, скажімо, у їхніх російських колег. Процес нагромадження й оприлюднення нововведених документальних масивів історичних джерел став одним з важливих чинників формування суспільної свідомості. Тому кількісне зростання історико-педагогічних біографічних розвідок є явищем об'єктивно зумовленим загальним розвитком державотворення і внутрішніми потребами історико-педагогічної науки, яка відтворює сам хід історії через наукові біографії її творців і накопичує необхідну критичну масу знань для наступних історичних реконструкцій.

Кількісна масштабність історико-біографічних розвідок ще яскравіше виявляє, на жаль, недостатнє теоретико-методологічне обґрунтування авторських підходів, що, за свідченням багатьох учених (О, Сухомлинська, О, Реєнт, В, Скуратівський та ін.), є загальною хвилюючою біографістики. На думку історика О.Валевського, біографія як опис – це поширене явище, водночас біографія як пояснення є явищем рідкісним [2, с.39]. Починаючи з 30-х років минулого століття і майже до початку незалежного існування України переважали тенденції денационалізації історії і культури. В цей час біографічні дослідження, зокрема з історії педагогіки, проводились у дуже обмеженому обсязі й у відповідному ідеологічному ключі, що не сприяло виробленню власної теорії наукової біографії. Усвідомлення необхідності створення єдиних методологічних засад цієї галузі історичного знання породжувало наукові дискусії, але поки що не встановлено чіткої структури її методологічного апарату. Більше того, діалог істориків і літературознавців призвів до появи твердження про неможливість створення загальної теорії біографії. Вітчизняні історики педагогіки з цього приводу нічого не запропонували науковій спільноті.

Біографістика – це термін, уведений у 70-х роках минулого століття істориками на противагу терміну «біографіка», що означає методичний інструментарій літературної біографічної творчості і є синонімом біографічного жанру в літературі [6]. Біографістика вивчає історію, теорію та практику історико-біографічних досліджень.

Більшість українських учених-істориків, як і їхніх колег з колишнього СРСР, нині розвінчують заполітизованість своєї науки, абсолютизацію класової боротьби і формаційного підходу до аналізу минулого, що засушувало історичний процес, схематизувало його розвиток і відсувало на задній план історію самої

людини як носія певної культури й виразника певного суспільного буття. Зараз поширюються дослідження історії освіти, автори яких сповідують синергетичне світорозуміння і вивчення історико-педагогічних проблем обґрунтовують за допомогою нових для радянської педагогіки підходів – антропологічного, цивілізаційного, парадигмального (Г. Корнетов, М. Анісов, О. Сухомлинська). Ці методологічні засади дають змогу стверджувати значну роль суб'єкта в історико-педагогічному процесі, а отже, повернутися до гуманістичних витоків історичного пізнання. На думку російського професора М. Богуславського, «за цих умов головна увага історика переноситься з макро- на мікропроцеси, на діяльність окремого конкретно педагога («особистісна історія»), виховну систему даного навчального закладу. На перший план виступає визнання найважливішої ролі активно діючої особистості в історії освіти, з її правом на вибір, з відповідальністю перед майбутньою школою» [1, с.37-38]. Спробуємо екстраполювати понятійний апарат історичної науки, узгоджений з її методологічними й методичними основами, на споріднену з нею історико-педагогічну предметну галузь, враховуючи специфіку останньої. Тоді педагогічну біографістику можна тлумачити як сферу науки, об'єктом котрої є особа педагога (освітнього діяча, вчителя, суспільно-культурного діяча, вченого, керівника освіти тощо) як явище історії в її різноманітних зв'язках з суспільством і часом, у її духовному розвитку, діяльнісних проявах в освітньо-виховному просторі.

Зміст вивчення такого явища має поєднувати індивідуалізований та історико-соціологічний підходи. Перший, широко вживаний у західній науці, дає змогу уникати нівелювання ролі пересічної особи й виокремлювати притаманне їй, самобутнє одиничне з метою визначення змісту духовного життя, глибшого проникнення у світ її педагогічної творчості. Другий, спираючись на глибинний аналіз джерельної бази біографії, дає панораму розвитку особистості. а особливо її педагогічних поглядів, у контексті розгортання історичного процесу, у взаємовідносинах із соціумом, у впливах педагогічних реалій на вибір шляху в педагогіці. У сфері педагогічної біографістики мають діяти методи й методики пізнання педагога як особистості в історико-педагогічному процесі, що передбачають залучення до наукового дослідження методик, використовуваних у соціології, філософії і психології. Це дасть змогу виходити за межі опису життя і творчості освітнього діяча й перетворювати біографію в науку про персоналію освітнього простору. Сучасна біографістика відповідно до засобу біографічного зображення, що включає поняття форми і змісту біографії, поділяється на літературну та наукову (В.Чишко). Між ними існують перехідні форми. Наукова біографія, до якої належать історико-наукові дослідження, вимагає додержання хронологічного опису подій і безумовного використання документів та історичних

фактів, висвітлення життя діяча у взаємозв'язку із суспільним життям та історичною епохою, з'ясування й аналізу впливу особи на науку, в сфері якої вона діяла, оцінки її творчого внеску. При цьому комплексний аналіз життєдіяльності людини, а особливо джерелознавчий аналіз документів, потребує застосування методів історичної критики джерельних масивів. Ці теоретичні засади можна повністю перенести на історико-педагогічну біографістику.

Спираючись на розробку українського історика В. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (1996) [чиш], спробуємо описати історико-біографічне дослідження, що має починатися з вибору педагогічної персоналії, визначення мети й завдань роботи. Наступним кроком є пошук і встановлення найширшої джерельної бази, що завершується її аналізом. На основі цих емпіричних даних визначається коло історичних фактів, які стосуються особи й особливостей її педагогічної або освітньої діяльності. Методом ретроспективного аналізу й вибором фактологічного матеріалу встановлюється об'єктивна картина життєдіяльності, виокремлюються реальні й суб'єктивні (або хибні) дані, що дає змогу звільнитися від фальсифікацій як прямих, так і побічних біографічних джерел, оцінити значення певних історичних (зокрема, педагогічних) подій для особи та й ставлення до них. Хронологічна реконструкція життєвого і творчого шляху персоналії, здійснена на основі попередніх кроків, має бути доповнена логічною реконструкцією внутрішнього світу діяча, тобто розкриттям його світоглядних і суто педагогічних поглядів, а також іманентних якостей, що зумовили лінію поведінки й особливості творчої діяльності. Важливим подальшим етапом розвідки є логічна реконструкція історичної ситуації, за якої жила і працювала особа, або аналіз соціально-економічних, наукових, ідеологічних чинників, що визначали її професійну діяльність і впливали на життя й світосприйняття. На цьому етапі роботи історія суспільства та ідей виступає рівноправним об'єктом дослідження і суб'єктом біографії поряд з персоналією. Поділяючи думку В. Чишка про те, що історичний контекст особистості є першою умовою історико-біографічного дослідження, зазначимо: правильне розкриття і тлумачення історичної та індивідуальної ситуації, яка не може бути усвідомлена сучасниками, - це важлива складова історико-педагогічного знання. Аналіз конкретних історичних обставин допомагає усвідомити приховані спонукальні мотиви появи певної педагогічної теорії чи освітньої парадигми, дає можливість пов'язувати процеси, що відбуваються у сфері освіти й виховання, з циклічними процесами в «житті» педагогічних ідей та в житті осіб, які їх генерували. Завершує дослідження стадія «теоретичного рівня пізнання» – оцінка внеску особи в педагогічну науку чи практику, й ролі в розвитку освіти і культури.

Виходячи із сучасної класифікації видів історико-біографічних наукових досліджень (О. Валевський, В. Чишко), можна класифікувати біографічні розвідки для історії педагогіки. Як дискусійний варіант пропонуємо їх структурування за функцією історико-педагогічного знання:

- історико-педагогічна біографія – монографія (функція – особа в історії педагогіки у всій сукупності взаємовпливів з історичним соціумом та освітнім простором; форма – фундаментальний опис-аналіз);
- історико-педагогічна біографія-нарис (функція – така сама, можливе лише звуження обсягу опису залежно від цілей, які ставить перед собою біограф-дослідник, та методів освоєння науково-педагогічного знання – парадигмального, цивілізаційного);
- історико-педагогічна біографія-портрет (функція – історія в особах; форма – оповідь, яка концентрується навколо окремих подій та етапів життя й діяльності діяча);
- енциклопедична біографія (функція – особа серед інших осіб в історії певної галузі науки; форма – стислий і максимально документально-об'єктивний опис життєдіяльності особи і її внеску в науку).

Класифікацію можна доповнити науково-популярним життєписом, створення якого має спиратися на «академічний прообраз» (М. Ярошевський), тобто глибоку розробку на рівні історико-педагогічної монографії. Можлива класифікація наукових біографій за видом освітньо-педагогічної діяльності осіб, а саме: біографії вчених-теоретиків, які розробляють педагогічні проблеми, творять концептуальні засади науки, сприяють адекватному втіленню ідей в педагогічну практику; вчених-методистів, які розробляють прогресивні підходи до вивчення навчальних предметів, створюють підручники, навчальні посібники тощо; державних і культурно-освітніх діячів, які вплинули на розвиток освіти і виховання; вчителів, які інноваційними підходами збагатили педагогічну практику й науку, розробили авторські дидактичні та виховні концепції.

На завершення звернемося до такого важливого чинника забезпечення повноти й достовірності реалізації біографічного методу, як історичне джерело. Процес пошуку та визначення максимальної сукупності прямих і суміжних джерел є найістотнішою складовою початкової, тобто емпіричної, стадії біографічного дослідження. Далі йде порівняльний аналіз джерел, фактів і подій, який має забезпечувати дослідження автентичності й вірогідності джерел. Не будемо зупинятися на характеристиці методів аналізу джерел, але зазначимо, що недооцінка джерельної бази педагогічних фактів проявляється в суб'єктивному, за радянських часів – кон'юнктурному, тлумаченні подій, явищ, внеску й ролі окремих осіб. Та оскільки наукова біографія сама стає історичним джерелом, несе

пізнавальну й ціннісну функції, то питання джерельного забезпечення вимагає найсерйознішої уваги. Оперування історико-педагогічними документами і джерелами, що мають свою специфіку, зумовлену особливістю відображуваних педагогічних реалій, потребує володіння базовими знаннями з джерелознавства.

У контексті проблеми сучасної ролі біографічного методу в історії вітчизняної педагогіки доречно звернутися до оцінки наукової біографії, яку висловила академік О. Сухомлинська. Розробляючи теоретико-методологічні засади української історії педагогіки, вона запропонувала своє тлумачення її предмета. На відміну від концептуальних положень висунутих, наприклад, авторитетними російськими дослідниками С. Дніпровим (предметне поле історії педагогіки вчений поділяє на історію педагогічних течій та історію педагогічної діяльності), В. Безроговим (за баченням автора предмет історії педагогіки охоплює історію освіти, історію педагогічної думки, педагогічної ментальності) та ін., до предметного поля історії педагогіки О. Сухомлинська вводить як рівноправну складову дослідження наукової біографії учасників освітньо-виховного процесу. Вона стверджує, що «саме життя педагога, його особиста біографія часто є основою наукової реконструкції епохи, висвітлює загально педагогічний досвід того чи іншого періоду, тобто духовна біографія є матеріалізацією історії думки й духу, дає матеріал для реконструкції, зіставлення й висновків історико-педагогічного характеру» [3, с.43].

Здобутки біографістики доповнюють живим змістом сторінки боротьби за розвиток українського шкільництва, дають змогу виявити те унікальне, особистісне, духовне, що несла в собі кожна педагогічна персоналія. Наукова біографія дає можливість знайти загальне на прикладі життєтворчості певного діяча, переплести предметне, соціальне й особистісне, відтворити своєрідний мікрокосм епохи, виступає інструментом сприйняття культури у всій її багатоаспектності й неповторності, інструментом персоніфікації історії. Для розвитку духовної сфери суспільного життя важливість значення біографічних досліджень є усталеною істиною.

Біографія як джерело і метод дослідження історії педагогіки сприяє висвітленню специфіки того чи іншого історичного періоду, різних шляхів розвитку наукової думки. Біографічний підхід відтворення розвитку освіти і виховних теорій дає змогу усвідомити, що історію творять особистості, а процес формування підростаючих поколінь значною мірою залежить від взаємовпливів і взаємодії цих визначних діячів. Варто також підкреслити, що наукова біографія, репрезентуючи індивідуальний та колективний досвід педагогічних пошуків, сприяє запозиченню наукових методів і прийомів, пробуджує і стимулює подальші творчі шукання, бо, як точно зауважив С. Шацький, «...досвіду набуваєш серед величезного проникнення в досвід інших».

До історії вітчизняної освіти ми звертаємось не лише заради самої історії, а й для глибшого усвідомлення сучасного стану і проблем школи й педагогічної на-

уки, для прогностичного передбачення тенденцій і шляхів їх розвитку в майбутньому.

Нині дослідники з далекого і близького зарубіжжя об'єднуються в усвідомленні того, що «історія повинна писатися на основі узагальнення численних поглядів та оцінок» [4, с.85]. Це дає змогу об'єктивно відтворювати минуле, адекватно сприймати теперішнє і свідомо прогнозувати майбутнє.

Література

1. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання / М.Богуславський // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 37-41.
2. Валуевский А.Л. Основания биографики / А.Л.Валуевский. – К.: Наук, думка, 1993. – 110 с.
3. Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 41-45.
4. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.Таран // Укр. істор. журн. – 1999.– № 1. – С. 85-91.
5. Фукс-Хайнриц В. Биографический метод / В. Фукс-Хайнриц // Биографический метод: история, методология, практика. – М.: Ин-т социологии РАН, 1994. – С. 11-41.
6. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В.С.Чишко. – К.: МП «БМТ», 1996. – 240 с.

У статті зроблено спробу обґрунтувати теоретико-методологічні засади виконання біографічних історико-педагогічних студій, виходячи з напрацювань у галузі літературної, історичної і соціологічної біографістики. За функцією історико-педагогічного знання викремлено чотири види історико-педагогічних біографічних наукових досліджень. Обґрунтовано значущість звернення до витоків національної науки і культури через мікроісторію окремої особи для створення повної історії поступу українського етносу.

Ключові слова: біографістика, біографіка, історико-педагогічна біографія, біографічний підхід, історична реконструкція

В статье сделана попытка обосновать теоретико-методологические основы выполнения биографических историко-педагогических исследований, исходя из наработок в области литературной, исторической и социологической

биографистики. По функции историко-педагогического знания выделено четыре вида историко-педагогических биографических исследований. Обоснована значимость обращения к истокам национальной науки и культуры через микроисторию отдельной личности для создания полной истории развития украинского этноса.

Ключевые слова: биографистика, биографика, историко-педагогическая биография, биографический подход, историческая реконструкция

The article is an attempt to justify the theoretical and methodological foundations of biographical researches in the field of education, on the basis of developments in the field of literary, historical and sociological Biography Studies. Due to function of historical and pedagogical knowledge seen four kinds of biographical studies in education. Substantiates the importance of recourse to the sources of national science and culture through microhistory of individual to create a complete history of the Ukrainian ethnos.

Keywords: Biography Studies, historical and educational biography, biographical approach, historical reconstruction